

ТОПОНИМНИ КОМПОНЕНТИ В БЪЛГАРСКАТА И СРЪБСКАТА ФРАЗЕОЛОГИЯ

Павел Крейчи
Масариков университет, Бърно

TOPONYMIC COMPONENTS IN BULGARIAN AND SERBIAN PHRASEOLOGY

Pavel Krejčí
Masaryk University in Brno

The article presents the Bulgarian and Serbian phrasemes that contain in their structure toponymic components of various nature (horonyms, hydronyms etc.). The phraseological material has been collected from dictionaries of phraseology published after 1990. The toponymic components we have encountered are, in their nature, locally, regionally or globally known. Furthermore, we have been able to determine evaluation connotations – the majority of the samples has proven mainly negative, a smaller part of them – positive or neutral.

Key words: Bulgarian phraseology; Serbian phraseology; phrasemes with a toponymic component

Фразеологизмите с топонимен компонент, които са предмет на нашето изследване, от формална гледна точка са много близки до фразеологизмите с други проприални компоненти (антропоними, имена на жители¹ и др. под.), от гледна точка на мотивацията често те биват свързани с фразеологизми, които в своята структура съдържат някакъв етнонимен компонент или производно от него прилагателно или ктетик. Често в тях намираме отражение на историческия опит от локален, регионален или международен характер, стереотипи или предразсъдъци, и тези конотации могат да дадат отражение в значението на фразеологизма като цяло. Целта на нашето изследване е да се анализира избраният тип фразеологизми от гледна точка на семан-

¹ В български те не се включват към собствените имена, което се проявява и на правописно ниво чрез изписването им с малка буква в началото.

тичната партиципация на техния топонимен компонент във фразеосемантичната класификация на фразеологизмите. Разглеждаме този тип фразеологизми в български и сръбски езиков материал, използваните източници са най-новите фразеологични речници на българския и сръбския език (*Нов фразеологичен речник на българския език* – К. Анкова-Ничева, 1993; *Малък фразеологичен речник на българския език* – В. Въртов, 1999; *Фразеологичен речник на българския език* – М. Ничева, 2002; *Фразеологичен речник на българския език А – Я* – М. Банова и С. Димова, 2014; *Фразеолошки речник српског језика* – Ђ. Оташевић, 2012). Тези де факто авторски речници са сравнително малки по обем и в известен смисъл изхождат от по-обемните, по-комплексни и подробни тълковни фразеологични изследвания от 70-те и 80-те години на ХХ век (двухтомния *Фразеологичен речник на българския език* – К. Ничева, С. Спасова-Михайлова и К. Чолакова, 1974, 1975; *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika* – J. Matešić, 1982) или в известен смисъл ги допълват. Ако говорим за сръбския език, понятието „приемственост/продължение“ не е изцяло коректно, тъй като речникът на Ђ. Матешич обхваща цялата тогавашна сръбохърватска езикова територия (и използва съответните източници), Дж. Оташевич взема своя езиков материал само от сръбски източници (аналогично в хърватска среда в първата декада на новия век се появява *Hrvatski frazeološki rječnik* – A. Menac, Ž. Fink Arsovski, R. Venturin, 1. izd. 2003, 2. izd. 2014). Можем да илюстрираме разликите с пример на синонимни фразеологизми (или може би лексикални варианти на един и същ фразеологизъм? – авторът на настоящия текст подкрепя по-скоро второто твърдение) *i/pa mirna Bosna* и *i/pa mirna Bačka*. При Ђ. Матешич откриваме и двете единици (Матешич 1982: 38, 9) със значение ‘sve je u redu, stvar je u redu’, докато А. Менац и кол. предлага само фразеологизма *i mirna Bosna* – ‘i sve je u redu, i tu prestaje svaka diskusija, i stvar je završena’ (Менац, Финк Арсовски, Вентурин 2014: 46). Дж. Оташевич посочва само *u/pa mirna Bačka* – ‘и све је у реду, све ће бити у реду’ (Оташевич 2012: 34)².

² От географска гледна точка нищо не свидетелства за това, че топонимът *Bosna* е мотивиращ само за фразеологията на хърватите, а топонимът *Bačka* – изключително за фразеологията на сърбите – историческата земя Босна днес е част от държавата Босна и Херцеговина, на чиято територия заедно с мюсюлманските босненци (т. е. бошняци) живеят и хървати, и сърби; историческата област Бачка е част от Сърбия (намира се в автономната област Войводина), но западната ѝ граница е именно с Хърватия и на територията на Бачка също живеят хървати.

Фразеологизми със стилистичен признак „критика, насмешка, ирония“

Оценъчната конотация на единиците от тази група е негативна. В ексцерпираните български и сръбски речници регистрираме един топоним, който е глобално известен (Америка) – българският *откривам Америка* – ‘нищо ново и неизвестно не казвам’ (Вътов 1999: 144) е посочен от М. Ничева с лексикални варианти *откривам Америка/велосипеда/колелото/топлата вода* – ‘проумявам или казвам нещо общоизвестно, банално и добре познато’ (Ничева 2002: 252). Сръбският еквивалент е *открити/откривати Америку* с вариант *пронаћи/проналазити Америку* – ‘изнети/износити познате, баналне чињенице, нешто одавно познато представити/представљати као ново и непознато’ (Оташевич 2012: 18). Топонимът *Америка* не мотивира фразеологичното значение на цялата единица, тук е съществен преносът на значението на цялото словосъчетание (т. нар. семантично преосмисляне) и неговото иронизиране.

В следващите два фразеологизма (само на сръбски) се срещат регионално познати топоними (река Дрина, град Крагуевац). Фразеологизмът *изводити криве Дрине* – ‘глупирати се, лудирати се, понашати се неозбиљно, детињасто’ (Оташевич 2012: 245), очевидно няма еднозначна мотивационна връзка между хидронима *Дрина* и значението на самия фразеологизъм, по-скоро можем да изтъкнем известно наподобяване на критикуваното поведение (необичайно, в известен смисъл хаотично) с изразителното криволичене на течението на река Дрина.

Сравнението *обилазити/залазити као киша око Крагујевца* – ‘околишати, заобилазити суштину у говору, причи’ (пак там: 300), е свързано най-вероятно с метеорологичните наблюдения на сърбите с град Крагуевац като място с рядко срещани валежи. Мотивацията на дясната страна на сравнението, която съдържа ойконим, е важна за разбирането на целия фразеологизъм.

Последните два фразеологизма съдържат топонимен компонент със значение с локална разпознаваемост (град Троян, тревненски колиби Бойчевци и Плачковци – вж. Анкова-Ничева 1993: 278). Диалектният фразеологизъм *оправям работата колкото Бамо в Троян* – ‘никак, съвсем не оправям нещо’ (пак там: 189), е носител на ироничен признак аналогично на примера с компонент *Америка*. Диалектният пропозиционен фразеологизъм *Ще те пратя на Бойчевци и ще минеш край Плачковци* – ‘ще те бия и ще плачеш’ (пак там: 278), из-

ползва за игра на думи паронимията на ойконима *Бойчевци* със съществителното *бой* и *Плачковци* със съществителното *плач*.

Фразеосемантично поле „трудни условия и отношение към тях“

Три единици по своето фразеологично значение са свързани с изразяване на трудни условия, на това как човек се справя с тях и какво е влиянието им върху човека. Оценъчната конотация при тях е отчасти или изцяло негативна. Заслужава внимание фактът, че и трите топонимни компонента са хидроними, които са регионално разпознаваеми (реките Дрина, Марица, Дунав).

Семантиката на сръбския фразеологизъм *исправљати/исправити криву Дрину* – ‘покушати/покушавати решити оно што је немогуће, што превазилази нечије моћи, узалуд настојати да се исправи нека укорењена неправда, нелогичност и сл.’ (Оташевич 2012: 245, 372), изхожда от образа за невъзможността за реализация на това, което съобщава вътрешната форма на дадения фразеологизъм. Също както при първия фразеологизъм и тук виждаме препратка към силното криволичене на река Дрина.

Българският фразеологизъм с изреченска структура *накрай Дунав(а) власите се давят* се употребява, ‘за да се подчертае, че някой, в самия край на някакво трудно начинание, не е успял да издържи и не е могъл да постигне желанието и очакван резултат’ (Анкова-Ничева 1993: 203). Трудните обстоятелства са били почти преодолени, но т. нар. последна стъпка не е направена и крайният резултат на цялото начинание е негативен.

Специфична семантика има фразеологизмът *бацити/бацати нешто у мутну Марицу* – 1. ‘узалуд потрошити/трошити нешто’ или 2. ‘неповратно изгубити нешто’ (Оташевич 2012: 32), с който описваме състояние, когато човек попада в трудна ситуация едновременно със загубата на нещо. Интересен е фактът, че фразеологизмът съдържа името на река Марица, която не преминава през Сърбия (извират в източната част на Рила и нейното течение преминава на изток), но тя е свързана с едно значимо историческо събитие, а именно битката при Марица (1371), когато сръбските войски са поразени от османската армия. Негативното звучене е подсилено и от атрибута *мутна*, т. е. мътна.

Фразеосемантично поле „не се чувствам добре, усещам объркване, хаос“

Това семантично поле съдържа най-голям брой фразеологични единици. Топонимите препращат към глобално разпознаваеми дено-тати (Вавилон, Содом и Гомор, Тарпейска скала, Дания), регионално разпознаваеми (Косово поле) и локално разпознаваеми (Батак). Фразеологизмът *бити/наћи се/налазити се у Вавилону* – ‘бити у месту у којем се говори много језика, с неразумљивим језиком’ (Оташевич 2012: 91, 535), е с производ от старозаветния мотив за изграждането на Вавилонската кула (книга Битие). В ексцерпираниите български фразеологични речници не намираме аналогичен вербален фразеологизъм, но във всички речници е отчетен номинален фразеологизъм (и винаги отбелязан със стилистичен маркер „книжно“) *вавилонско стълпотворение* – ‘голямо разбъркване, голяма неразбория’ (Вътов 1999: 48), ‘неразбория, бъркотия, хаос, липса на ред’ (Банова, Димова 2014: 33), ‘голяма неразбория, бъркотия, хаос при масово струпване на хора’ (Ничева 2002: 45), чиято мотивация произхожда от същата историческа случка. Докато значението на сръбския фразеологизъм винаги е свързано с безпорядъка, причинен от концентрацията на езици на едно място, българският има по-широко и обобщаващо значение. Остатъците от библейския Вавилон днес се намират в централната част на Ирак край река Ефрат.

Следващият библейски фразеологизъм в това фразеосемантично поле със стилистичен маркер „книжен“ е *Содом и Гомор* – ‘пълен нравствен упадък, разврат’ (Вътов 1999: 167). Неговата вътрешна мотивация може да бъде намерена в друг старозаветен сюжет (книга Битие) за божие наказание и разруха върху два града, пълни с грех и поквара. Содом и Гомор са се намирали в Близкия изток до Мъртво море. Оташевич не отбелязва този фразеологизъм, но Матешич – да (*Sodoma i Gomora* ‘razvrat, najveća pokvarenost; propast, pakao’ – Матешич 1982: 625).

Последният фразеологизъм с номинална форма, от античен произход и с маркер „книжен“ е *Тарпейска скала* – ‘място над пропаст, на гибел’ (Анкова-Ничева 1993: 251). К. Анкова-Ничева посочва: ‘Произходът се свързва със скала с това название в Древния Рим, от която хвърляли осъдените на смърт’ (пак там). Това скално образувание (лат. *rupes tarpeia* или *tarpeium saxum*) се намира в Рим и е получило названието си от името на дъщерята на управителя на крепостта на Капитола.

В драмата *Хамлет* на У. Шекспир намираме крилатата фраза с изреченска структура **има нещо гнило в Дания** – ‘съществуват някакви нередности, неясноти, престъпления, хаос’ (Ничева 2002: 139), и мотивацията за използването на съответния хороним е обусловена от литературния контекст.

Топонимът *Косово* с конкретизиран вариант *Косово поле* се среща във фразеологизма **закъсал съм като (Крали) Марко на Косово (поле)** ‘в много тежко, безизходно положение съм’ (пак там: 107). Фразеологизираното сравнение очевидно препраща към битката на Косово поле (1389) и участието на историческата фигура Крали Марко (сръб. Марко Краљевић) в нея.

Последният фразеологизъм в тази семантична група е **вадя от батака (вадя/изваждам от батака/блатото)** – ‘помагам на някого да излезе от объркано и неприятно положение’ (пак там: 47), който е единствената единица, изразяваща процеса на помощ някой да бъде измъкнат от ситуация, която засегнатото лице възприема негативно, т. е. оценъчната конотация се приема като позитивна. Във фразеологизма е наличен депроприализираният компонент *батак*, който препраща към град Батак, известен с клането на българското население през май 1876 г. Батак се използва като метафора за крайно проблематична ситуация.

Фразеосемантично поле „чувствам се добре, не се оставям върху мен да въздействат различни проблеми“

Фразеологизмите от това семантично поле представляват определен противовес на предишната група – с изключение на последния пример те имат положителна конотация. Фразеологизмът със стилистичен маркер „книжен“ – **блажена Аркадия** – ‘място, където животът е лек и безгрижен’ (Ничева 2002: 34), съдържа наименование на митологичната земя, седалище на античния бог Пан и била символ на спокойния живот. Топонимът може да бъде смятан за световно разпознаваем – както и топонимите в други фразеологизми с библейски или античен произход. Реалната Аркадия се намира в Гърция в централната част на Пелопонес.

Фразеологизмът **и/на мирна Бачка** – ‘и све је у реду, све ће бити у реду’ (Оташевич 2012: 34), който съдържа регионално разпознаваемия топоним *Бачка*, вече беше споменат и описан в увода на настоящия текст.

Последният фразеологизъм от това фразеосемантично поле е **(некоме) је све равно (чак) до мора/Косова** – ‘бити равнодушан, пре-

ма свему се односити равнодушно, не узбуђивати се, не секирати се' (пак там: 433). И този фразеологизъм съдържа топоним от регионално значение – *Косово*. Вътрешната мотивация в случая на варианта с *Косово* може да бъде изведена от факта, че докато на север сръбската държава е предимно равнинна (Войводина, в която навлиза и Панонската низина), в централната си част вече преобладава шумадийското възвишение и чак в южната си част, т. е. след Западна Морава, теренът започва да придобива изразено планински характер (планината *Копанник* на границата с *Косово*).

Фразеосемантично поле „вземане на решение“

Към това поле спада вербалният фразеологизъм, съдържащ световно разпознаваемия хидроним *Рубикон* (ит. *Rubicone*, сравнително маловажна река в днешна Северна Италия, провинция Емилия-Романя): *минавам/преминавам Рубикон* – ‘извършвам смела и решителна постъпка с важни последствия за мене’ (Ничева 2002: 187), ‘права решителна, съдбовна крачка; смело преодолявам голямо препятствие, което ме поставя в нова позиция, с нови възможности’ (Банова, Димова 2014: 218). Произхода на фразеологизма можем да намерим в историческото събитие на преминаването на реката от Гай Юлий Цезар през 49 г. пр. н. е., след което избухва гражданска война, през която Цезар влиза в Рим. Оташевич в своя речник няма еквивалентен фразеологизъм, за разлика от Матешич (*prijeći Rubikon* – ‘donijeti smjelu/neopozivu odluku, učiniti odlučan korak’ – Матешич 1982: 579). Оценъчната конотация на фразеологизма е по-скоро позитивна.

С определени резерви включваме в това поле и жаргонния фразеологизъм *заминавам/замина за Австралия* със значение ‘развеждам се’ (Анкова-Ничева 1993: 87), като го разбираме като конкретизация на определено взето решение. Хоронимът *Австралия* е глобално разпознаваем, оценъчната конотация на самия фразеологизъм зависи от отношението на говорещия, т. е. от конкретната комуникативна ситуация, в която фразеологизмът е използван, и не може да бъде обективно определена.

Фразеосемантично поле „пространство, разстояние“

Фразеологизмите от това семантично поле по някакъв начин изразяват отдалеченост или описват пространството. Оценъчната конотация на тези единици е неутрална. Разстояние се изразява от два т. нар. минимални фразеологизма, при които автосемантичният компонент представлява някакъв град – регионално разпознаваемият турски

Диарбекир във фразеологизма *в Диарбекир* ‘много далече’ (Ничева 2002: 50) и глобално разпознаваемият германски Франкфурт на Майн във фразеологизма *във Франкфурт на Майн* ‘много далече’ (Анкова-Ничева 1993: 172). Мотивацията на двата фразеологизма най-вероятно не е екстремната отдалеченост³ – със сигурност има много градове, които са всеобщо известни и които са много по-отдалечени от българската територия. По наше мнение за фразеологизацията са допринесли други фактори: конотацията на турския град е била свързана с историческата реална опасност от жесток затвор, което е увеличавало болката от раздялата, а това впоследствие е усилвало представата за извънредно голяма отдалеченост („По време на османското владичество там са изпращани на заточение много дейци на българското националноосвободително движение“ – Ничева 2002: 50). Конотацията на германския град е мотивирана от паронимното взаимоотношение на името на германската река Майн и на българския жаргонен израз *на майната си* ‘някъде много далече’ (Андрейчин и кол. 2005: 431). Последният фразеологизъм от тази група е номиналният израз *от Япония до Патагония* ‘по целия свят’ (Анкова-Ничева 1993: 200), чиито глобално разпознаваеми хоронимни компоненти (Япония = наименование на източноазиатска островна държава, Патагония = наименование на територия в Южна Аржентина) дават границите на представата за възможно най-голямо разстояние в световен мащаб.

Заклучение

Изследването на фразеологизмите с топонимен компонент, извършено въз основа на ексцерпция на най-новите фразеологични речници на български и сръбски език, показва интересни факти най-вече по отношение на произхода и мотивацията на самите топоними. Осъзнаваме също факта, че не съществуват изследвания и наблюдения най-вече от гледна точка на информацията за това до каква степен – дали изобщо, или все още – фразеологизмът в дадената езикова среда е активно използван и разпознаваем (като семантичната прозрачност на фразеологичната единица играе второстепенна роля; вж. напр. Крейчова, Сталянова 2016). При опит за контрастивен българо-сръбски поглед е необходимо да се има предвид и фактът, че докато в наблюденията от нас период в сръбското езиковедско пространство е излязъл само един речник (ако не включваме неговия по-съкратен вариант

³ За илюстрация – разстоянието по въздух от София до Диарбекир е приблизително 1500 км, до Франкфурт на Майн – приблизително 1350 км.

от 2007 година)⁴, българската фразеография се проявява в пълната си сила и в периода, който наблюдаваме, излизат речници на петима автори (Кети Анкова-Ничева, Мира Ничева, Мария Банова, Стамена Димова и Върбан Въртов), които са четири на брой, тълковни по своята насоченост, излезли в четири различни издателства (УИ „Св. Климент Охридски“, „Хермес“, „Бан Мар“ и „Слово“) в три университетски града (София, Пловдив, Велико Търново).⁵

Накрая ще се опитаме да представим рекапитулация на изводите от изследвания материал:

1. Фразеологизмите с топонимен компонент, който е глобално разпознаваем, са общо 12 – 10 български (с топонимни компоненти *Австралия, Америка, Аркадия, [Вавилон], Дания, Рубикон, Содом и Гомор, Тарпейска скала, Франкфурт на Майн, Япония и Патагония*) и 2 сръбски (с топонимни компоненти *Америка, Вавилон*); и двата сръбски фразеологизма имат свой български еквивалент, което също доказва твърдението, че става въпрос за фразеологични интернационализми.

2. Идентифицирахме общо 9 фразеологизма с топонимен компонент, който е регионално разпознаваем – 3 български (с топонимни компоненти *Диарбекир, Дунав, Косово /поле/*) и 6 сръбски (с топонимни компоненти *Бачка, 2 пъти Дрина, Косово, Крагујевац, Марица*); в тази група не откриваме никакви междуезикови еквиваленти.

3. Екскерпираните фразеологизми с топонимен компонент, който е локално разпознаваем, са 3 – всичките български (с топонимни компоненти *Батак, Бойчевци и Плачковци, Троян*).

От горепосоченото е очевидно значителното преобладаване на български фразеологизми в първата и третата група, и превес на сръбски фразеологизми във втората група. Процентуално това взаимоотношение може да бъде изразено 62,5% : 18,75% : 18,75%, при сръбските фразеологични единици 25% : 75% : 0%.

Що се отнася до типа топонимен компонент, в екскерпирания материал има ойконими (10), хороними (8), хидроними (4) и ороними (1) (при двукомпонентните топонимни фразеологизми – напр. *Бой-*

⁴ Ђорђе Оташевић: *Мали српски фразеолошки речник*. Београд: Алма, 2007.

⁵ Съзнателно в настоящото изследване не сме включили още две други специализирани фразеографски публикации, които допълнително подчертават изобилието на продукцията на българската фразеологична школа – *Библията в езика ни. Речник на фразеологизмите с библейски произход* (Върбан Въртов, Велико Търново, 2002) и *Фразеологичен синонимен речник на българския език* (Ани Нанова, София, 2005).

чевци и Плачковци – включихме всеки компонент самостоятелно; когато определен топоним е част от по-голям брой фразеологизми – напр. *Косово*, броим го само веднъж).

ЛИТЕРАТУРА

- Андрейчин и кол. 2005:** Андрейчин, Л., и кол. *Български тълковен речник*. Четвърто издание. Допълнено и преработено от Димитър Попов. София: Наука и изкуство, 2005.
- Анкова-Ничева 1993:** Анкова-Ничева, К. *Нов фразеологичен речник на българския език*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1993.
- Банова, Димова 2014:** Банова, М., С. Димова. *Фразеологичен речник на българския език А – Я*. София: Бан Мар, 2014.
- Вътов 1999:** Вътов, В. *Малък фразеологичен речник на българския език*. Велико Търново: Издателство „Слово“, 1999.
- Крейчова, Стаянова 2016:** Крейчова, Е., Н. Стаянова: Фразеологизми с компонент „дете“ и „бебе“ в български и полски език. // *Balkanistic Forum*, 2016, Vol. 1–2, 307 – 312.
- Матешич 1982:** Matešić, J. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: IRO Školska knjiga, 1982.
- Менац, Финк Арсовски, Вентурин 2014:** Menac, A., Ž. Fink Arsovski, R. Venturin. *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2014.
- Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1974, 1975:** Ничева, К., С. Спасова-Михайлова, К. Чолакова. *Фразеологичен речник на българския език*. Том първи А – Н; том втори О – Я. София: Издателство на БАН, 1974; 1975.
- Ничева 2002:** Ничева, М. *Фразеологичен речник на българския език*. Пловдив: Издателска къща „Хермес“, 2002.
- Оташевич 2012:** Оташевич, Ђ. *Фразеолошки речник српског језика*. Нови Сад: ИК Прометеј, 2012.